

13. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков. М.: Академический Проект: Трикста, 2005. 336 с.
14. Вольнова Д.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 188 с.
15. Бордянін Я.І. Державна політика у сфері захисту прав дітей та сімей в Україні. Ефективність державного управління Текст: зб. наук. пр. Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. Вип. 35 / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В.С. Загорського, доц. А.В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2013. С. 187–195
16. Заросинський Ю.Л. Характеристика осіб неповнолітнього віку, що вчиняють злочини. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. 2015. Вип. 27. С. 254–259. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2015_27_39.
17. Ставицька О.Г. Прояви булінгу в сучасній школі. Психологія: реальність і перспективи, 2016. Вип. 7. С. 214–217.
18. Аршава І.Ф., Єрошкіна Т.В., Репіна О.Г., Аршава І.О. Деякі психологічні аспекти злочинності неповнолітніх. Медицинская психология №1. Х.: ХМАПО, 2011. С.8–13
19. Антонян Ю.М. Почему люди совершают преступления. Причины преступности. М.: Камерон., 2005. 304 с.
20. Бандурка І.О. Кримінологічна характеристика особистості неповнолітнього злочинця. Наше право. 2014. № 6. С. 92–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2014_6_18.
21. Пашковська М.В. Соціально-психологічні чинники злочинності неповнолітніх. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. Випуск 4., 2013. С. 152–159
22. Жунушова Г.Б. Келдибекова А.Б. Специфика причин преступности несовершеннолетних и их предупреждение. Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. Бишкек: Кыргызско-Российский Славянский университет, 2015. С. 118–121

УДК 159.95

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ

Сергачова В.Е., к. психол. н.,
професор кафедри психології

Краматорський інститут

ПраТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»

Кайманова Я.В., старший викладач
кафедри психології

Краматорський інститут

ПраТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»

Турянський О.Д., викладач кафедри психології

Краматорський інститут

ПраТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»

У статті розглянуто особливості розвитку екологічної свідомості майбутніх юристів. Визначено екологічну свідомість як відображення соціальних, природних та специфічних соціально-екологічних законів функціонування системи «суспільство-природа», що виступають об'єктом відображення цієї форми суспільної свідомості.

Ключові слова: *суспільна свідомість, екологічна свідомість, соціально-екологічні закони, екологічна свідомість юристів.*

В статье рассмотрены особенности развития экологического сознания будущих юристов. Определено экологическое сознание как отражение социальных, природных и специфических социально-экологических законов функционирования системы «общество-природа», выступающих объектом отображения этой формы общественного сознания.

Ключевые слова: *общественное сознание, экологическое сознание, социально-экологические законы, экологическое сознание юристов.*

Serhacheva V.E., Kaymanova Ya. V., Turianskiy O.D. FEATURES OF DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL SECURITY OF FUTURE LAWYERS

The article deals with the peculiarities of the development of the ecological consciousness of future lawyers. Ecological consciousness is defined as a reflection of social, natural and specific socio-environmental laws of the functioning of the system «society-nature», serving as the object of the reflection of this form of social consciousness.

Key words: *public consciousness, ecological consciousness, social and environmental laws, ecological consciousness of lawyers.*

Постановка проблеми. Наростаючі проблеми суспільства потребують змінювати природне середовище з метою збереження та розвитку органічної єдності між суспільством та природою. Головною специфікою екологічних знань є їх нормативний характер, оскільки в рамках екологічної свідомості формуються певні норми раціонального природокористування за умов збереження основних функціональних характеристик біосфери. Стосовно еколого-орієнтованої професійної свідомості слід підкреслити необхідність виховання в особистості юриста поваги не тільки до права, але й, насамперед, до природи в силу внутрішніх переконань у необхідності даної діяльності.

Формування мети статті і постановка завдання. Розглянути та описати умови розвитку екологічної свідомості юристів.

Аналіз останніх досліджень. У загальному вигляді екологічна свідомість є відтворенням людьми екологічних умов життя та відносин між людьми в процесі регулювання системи «суспільство-природа» у вигляді екологічних теорій, ідей, уявлень, що відображають їх ставлення до природи в соціумі в дану історичну епоху. Відтворення прямої дії суспільства на природу здійснюється всіма формами та системою суспільної свідомості. Предметом екологічної свідомості є комплекс прямих та зворотних зв'язків у системі «суспільство-природа».

Аналіз накопиченого наукового матеріалу показав, що взаємодія природи і суспільства до недавнього часу вивчалось односторонньо: досліджувалися проблеми впливу навколишнього середовища на людину, а впливу людини на природне середовище, його екологічним установам приділялося недостатньо уваги.

Інтерес до екологічних проблем у соціальних науках і співвідношення екологічної свідомості та екологічної поведінки досліджували О.М. Кочергін [7], Н.М. Мамедов [10], Г.В. Платонов [13]. Вони зробили висновок, що екологічна поведінка, що не завдає шкоди навколишньому середовищу, не завжди є наслідком екологічної свідомості.

В.І. Медведєв звернув увагу на те, що становлення екологічної свідомості характеризується такими ознаками, як глобальність, переосмислення всіх основних світоглядних питань, опора на науку, з'єднання її з гуманістичними цінностями, здатність піднятися над своїми інтересами заради інтересів широких суспільних проблем, прагнення діяти в ім'я збереження природи, порятунку життя на планеті [11].

За В.В. Деларю, основний компонент змісту екосвідомості – усвідомлення цінно-

сті життя і небезпеки її деградації, потреба її збереження, а також усвідомлення обмеженості природних ресурсів, інтегральною частиною якої є людина; необхідність відмови від домінування людини над природою і встановлення динамічної рівноваги між природними системами і людською системою. Розглядаючи екологічні кризи як суспільні кризи глобального характеру, він відмітив, що необхідно розробляти глобальну стратегію розвитку як передумови існування життя людини [4].

Психологія екологічної свідомості розроблялася вітчизняними вченими, і слово «екологічний» розглядалося в традиційному значенні «пов'язаний із природою». Саме в такому контексті використовується словосполучення «екологічна психологія» в роботах С.Д. Дерябо і В.А. Ясвіна [5], В.І. Панова [12], В.О. Скребця [16].

Виклад основного матеріалу. Становлення екологічної свідомості йде за такими напрямками: науковим (проявляється в прагненні реалізувати на практиці знання про існуючі в природі зв'язки про те, як можна уникнути їх порушення в ході виробничої діяльності); економічним (через усвідомлення економічної невідповідності виробничої діяльності, яка руйнує природу); культурним (виражається в бажанні зберегти природу як елемент культурного середовища); політичним (проявляється в прагненні людей створити умови, відповідні гідності людини). Тобто мета екологічної свідомості – переорієнтація людського світогляду [11].

У структурі екологічної свідомості розрізняються відносно самостійні компоненти: раціональний, чуттєво-емоційний, поведінково-вольовий, яким відповідають екологічні знання, оцінка екологічної ситуації та екологічна поведінка.

Для формування сприятливої професійної екологічної свідомості необхідні: відповідні закони, які роблять екологічно чисті підприємства більш вигідними (наприклад, через податкові пільги); громадська думка (посилення буденної екологічної свідомості шляхом її активного формування лідерами «зелених» рухів); екологічне виховання і освіта з дитячих років [11].

Регулятивна функція екологічної свідомості включає у свій арсенал механізми регулювання людської діяльності від нормативно-стимулюючих (норми, заборони, традиції, обряди, звичаї) до ціннісно-орієнтаційних (цілі, цінності, ідеали) аспектів [11].

У масовій свідомості стихійно склалися ряд типів пояснення екологічної ситуації, в рамках яких здійснюється: індивідуально-етичний, правовий, організаційно-виробничий, технологічний, естетичний підходи.

Поняття «екологічна свідомість» тісно пов'язано з такими поняттями, як «екологічна культура» і «екологічна поведінка» людини.

На думку Е.В. Гірусова, екологічна культура – це здатність людей користуватися своїми екологічними знаннями і вміннями в практичній діяльності. Люди, в яких не сформована екологічна культура, можуть мати необхідні знання, але не володіти ними. Екологічна культура людини включає його екологічну свідомість та екологічну поведінку [2].

Екологічна свідомість визначається як сукупність екологічних та природоохоронних уявлень, світоглядних позицій і ставлення до природи, стратегій практичної діяльності, спрямованої на природні об'єкти.

Екологічна поведінка – це сукупність конкретних дій і вчинків людей, безпосередньо або опосередковано пов'язаних із впливом на природне оточення, використанням природних ресурсів. Екологічна поведінка людини визначається особливостями її екологічної свідомості та основними практичними вміннями в області природокористування. Формування екологічної свідомості, екологічної поведінки та екологічної культури може відбуватися різними шляхами і на різних рівнях соціального устрою: через політику, економіку, освіту, телебачення.

У той же час формування екологічної свідомості неможливо без вивчення витоків її розвитку в історичному процесі. У даний час існує ряд різних підходів до цієї проблеми (В.С. Соловйов, Д. Марковіч, М.Г. Холодна, В. Хесле, С.Д. Дерябо). Розвиток суспільної екологічної свідомості в процесі соціогенезу займає особливе становище в екологічній психології, оскільки дозволяє виявити культурно-історичні витоки її сучасного типу, охарактеризувати той соціально-психологічний контекст, в якому формується екологічна свідомість конкретної особистості.

Розвиток екологічної свідомості в соціогенезу, на думку Е.В. Гірусова, найбільш ефективно може бути охарактеризований такими критеріями, як:

1) психологічне «протиставлення – включеність». Людина сприймається як складова частина природи;

2) «об'єктно-суб'єктне» сприйняття природи. Природа тут сприймається як позбавлений будь-якої самоцінності об'єкт впливу;

3) «прагматично-непрагматичний» характер взаємодії. Взаємодія з природою служить для задоволення тільки прагматичних (харчових, технологічних) потреб

людини, коли вона сприймається лише як матеріальна цінність, або для задоволення її непрагматичних, духовних потреб, коли така взаємодія стає самоцінною [2].

Найбільш детальний аналіз проведений С.Д. Дерябо, який приходиться до висновку, що чим сильніше людина відчуває себе в якості суб'єкта, самодостатньою особистістю, тим більше об'єктно (предметно) вона сприймає природу, протиставляючи себе їй. Він відмічає, що архаїчна екологічна свідомість ґрунтується на колективних, а не індивідуальних уявленнях, тобто найбільш стійких, що передаються з покоління в покоління [5]. Як зазначає В.А. Ясвін, людина розуміється як частина природного організму, що зумовлює таку його поведінку по відношенню до рослин і тварин, яка із сучасної точки зору може розглядатися як «природоохоронна». Для первісної людини заняття певної екологічної ніші настільки ж природно, як для будь-яких інших тварин і рослин [5]. О.М. Леонтьєв описує причини відчуження людини від природи як властиве людям зростання потреб і прийомів праці, що неминуче вели до протиріччя з природним оточенням. Він виділяє етапи відчуження людини від природи:

- 1) партнерство людини з природою;
- 2) олюднення природи (антропопатизм);
- 3) обожнювання природи (анімізм);
- 4) бог (або боги) тотожний природі (в її проявах);
- 5) бог (або боги) – творець природи.

Таким чином, поступово позиція включеності людини у світ природи змінюється протилежною, що неминуче призводить до руйнування архаїчної свідомості [9].

Однією з глобальних проблем сучасності Н.О. Шеяфетдинова вважає те, що екологічна безпека призводить до необхідності розробки механізму, здатного вирішити екологічні кризи, які можуть негативно вплинути не тільки на життєдіяльність і функціонування конкретної держави, але й поставити більшу частину людства перед необхідністю пошуку шляхів для виживання [17].

Дані Державного комітету статистики України свідчать про поступове погіршення стану навколишнього природного середовища в нашій країні. З моменту усвідомлення можливості екологічної катастрофи робляться зусилля в різних напрямках, метою яких є стабілізація й поліпшення стану навколишнього природного середовища. Основний акцент робиться на модернізації виробничих процесів та розробці екологічно виправданих способів виробництва. Позитивна спрямованість даної діяльності очевидна, проте її ефективність викликає сумніви, оскільки тільки за допомогою тех-

нологічних інновацій не завжди вдається позитивно вплинути на стан навколишнього природного середовища. Наявна ситуація вимагає розробки комплексного механізму забезпечення екологічної безпеки, в якому були б враховані не тільки політичні, економічні, але і психологічні, соціальні, правові, виховні та інші фактори. Зважаючи на те, що основа екологічної безпеки полягає в знаходженні визначеного балансу у взаємодії суспільства і природи, розглянутий механізм повинен як забезпечувати інтереси особистості та суспільства, так і відповідати інтересам збереження сприятливого стану навколишнього природного середовища [17].

Слід зазначити, що механізм забезпечення екологічної безпеки охоплює широкий спектр заходів, в яких суттєва роль повинна відводитися формуванню суспільної екологічної свідомості в цілому й еколого-правової свідомості особистості зокрема. Треба також враховувати й те, що в екології та юриспруденції існує безліч дискусійних питань, пов'язаних із розумінням екологічної безпеки та механізму її реалізації. Тенденція применшення ролі права в житті суспільства, недовіра до існуючих правових норм не могли не відбитися й на суспільних взаєминах в екологічній сфері. Тільки спираючись на переорієнтацію еколого-правової свідомості населення, в якому власні інтереси інколи ставляться вище вимог правових норм та інтересів охорони благополучного стану навколишнього середовища, можна вплинути на ефективність функціонування механізму гарантування екологічної безпеки.

Значний внесок у дослідження проблеми екологічної безпеки здійснили такі вчені, як І.Л. Вершок [1], В.І. Данилов-Данільян [3], Л.В. Ращупкина [15], С.В. Солоухина [15], Н.О. Шеяфетдинова [17] та ін.

У роботі С.В. Солоухиної та Л.В. Ращупкиної, де розглядаються питання, пов'язані з екологічною безпекою, не завжди надається належна увага правовій свідомості як елементу екологічного механізму [15]. У дотриманні екологічної безпеки важливе значення має ставлення особистості до навколишньої дійсності, її свідомість і, зокрема, еколого-правова свідомість. Що являє собою сферу свідомості, в якій відбивається дійсність екологічного права. Специфіку екологічної правосвідомості порівняно з іншими видами свідомості (політичної, моральної, естетичної) складають усвідомлення і зв'язаність поведінки з юридичними наслідками (уявними, дійсними або бажаними), співвіднесення їх із правовим регулюванням, із суб'єктивними правами,

юридичними обов'язками й санкціями [15]. Крім того, еколого-правова свідомість є інтегральним феноменом, що відображає результати процесів масової еколого-правової соціалізації громадян, стан законності і правопорядку в суспільстві, нормативні вимоги формально-юридичного характеру, потреби в зміні окремих елементів або всієї системи сформованого права, й виконує роль найважливішого критерію в правотворчості й правозастосуванні в екологічній сфері. Необхідність вивчення такої категорії, як еколого-правова свідомість, не в останню чергу зумовлено її впливом на гарантування безпеки, в тому числі екологічної. Сучасна екологічна ситуація характеризується тим, що рівновага біосфери не може забезпечуватися природним шляхом, вона в значній мірі залежить від характеру антропогенної діяльності, від того, наскільки вона відповідає екологічним вимогам [17].

На думку Н.Д. Лаптева, екологічні проблеми в сучасний період поширюються на всі форми суспільної свідомості: етичну, політичну, правову, естетичну. У той же час екологічна свідомість не є простою сумою цих форм свідомості. Вона відіграє свою, особливу роль, яка не виконується іншими формами суспільної свідомості, обслуговуючи специфічну суспільну потребу гармонізації, оптимізації взаємодії суспільства і природи. Виконуючи цю роль, екологічна свідомість тісно пов'язана з різними формами свідомості, в тому числі з правосвідомістю. Правова свідомість, будучи однією з форм суспільної свідомості, також знаходиться у взаємодії з іншими формами суспільної свідомості. Екологічна свідомість має ряд особливостей, які зумовлюють специфіку її функціонування в системі форм суспільної свідомості. По-перше, це її комплексний характер, зумовлений особливостями об'єкта відображення. Екологічно мисляча людина повинна виявити вміння усвідомити взаємозв'язок не тільки окремо взятих явищ природи, але і всієї складної екологічної системи в цілому. По-друге, екологічно правильне відображення об'єкта передбачає здатність бачити не тільки найближчі, але й віддалені наслідки вироблених у природі змін [8].

Пізнання природи завжди виступало умовою активного її перетворення. Екологічна свідомість має виконувати в якійсь мірі протилежну функцію – обмежити перетворення природи людиною екологічно допустимими на тому чи іншому історичному етапі рамок. Процес інтеграції наукового пізнання еколого-правових проблем зумовили виникнення такого явища, як еколого-правова свідомість, яка характеризує певний

«зріз» суспільної свідомості на стику форм – правової та екологічної [8]. Ставлення людини до природи, її поведінка, на думку О.О. Плотникової [14], залежать від свідомості та волі людини й можуть бути об'єктом регулювання й управління. Екологічні норми розповсюджені на різні сфери життєдіяльності людини і є тим державним механізмом, який регулює антропогенний вплив на навколишнє середовище, природу, екосистеми. Ці норми детерміновані суспільними потребами, соціально-політичним та економічним устроєм суспільства. Головною метою еколого-правових норм є необхідність підпорядковувати антропогенну активність людей умовам їх існування в природі та гарантувати екологічну безпеку суспільства. Еколого-правова свідомість – складне духовне явище, і їй притаманні емпіричний і теоретичний рівні. Структурними елементами екологічної правосвідомості є знання, переконання, навички правової взаємодії людини з природою. Еколого-правова свідомість здійснює істотний вплив на забезпечення екологічної безпеки [14].

Проблема формування екологічної культури в юристів у психолого-педагогічних дослідженнях є маловивченою. У той же час В.І. Медведєв вважає, що вона дає екологічні знання і уміння, необхідні юристу як фахівцю, який може в процесі своєї діяльності вплинути на стан навколишнього середовища і свідомість громадян шляхом розробки і прийняття нормативних правових актів, що регулюють діяльність фізичних і юридичних осіб в області природокористування і охорони навколишнього середовища, що відповідають реаліям третього тисячоліття; захисту та представлення інтересів громадян в судових, правоохоронних та інших державних органах, а також недержавних організаціях, об'єднаннях і установах, в якості адвоката і представника інтересів фізичних і юридичних осіб, шляхом відновлення порушених прав і відшкодування моральної та матеріальної шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки; здійснення нагляду за діяльністю суб'єктів права в рамках діяльності екологічної прокуратури; вирішення спорів і встановлення фактів, будучи службовцем судових органів, шляхом відновлення порушених прав і відшкодування екологічної шкоди, заподіяної діяльністю фізичних та юридичних осіб; попередження і припинення діяльності, яка може спричинити настання будь-яких негативних наслідків для навколишнього природного середовища і здоров'я населення, залучення до відповідальності за порушення екологічного законодавства, порушення адміністративної чи кримінальної справи

і проведення розслідування працівником правоохоронних органів; регулювання діяльності підприємств, установ і організацій, що надає або що може негативно вплинути на стан природного середовища або здоров'я громадян шляхом затвердження або відхилення документів, які регламентують ті чи інші форми діяльності юрисконсультів, а також просто як члену суспільства в умовах наростаючої екологічної кризи в інтересах навколишнього природного середовища і майбутніх поколінь не тільки як громадянина своєї країни, але і всієї планети Земля [11].

У формуванні екологічно-культурної особистості юристів переслідується мета – підготовка юристів до здійснення своєї професійної діяльності із застосуванням екологічних знань, умінь, переконань та екологічної свідомості, мислення, світогляду, поведінки і діяльності. Кожен структурний компонент є інструментом для підвищення якості екологічних знань, для подальшого їх застосування в професійній діяльності. Кисельов М.М., визначаючи необхідність формування екологічної культури в юристів, прийшов до висновку, що воно є одним з аспектів професійної придатності юриста, не тільки як захисника прав людини, але і як представника інтересів природи і борця за дотримання законів екології [6].

Висновки та перспективи дослідження.

1. Екологічна свідомість – це форма суспільної свідомості людини, що знаходиться в стадії формування і включає в себе сукупність ідей, теорій, поглядів, мотивації, які відображають екологічну сторону суспільного буття, а саме: реальну практику відносин між людиною і середовищем, між суспільством і природою, включаючи регулятивні принципи і норми поведінки, спрямовані на досягнення оптимального стану системи «суспільство – природа».

2. Основним компонентом змісту екологічної свідомості є усвідомлення людиною цінності життя, потреби збереження природи, а також усвідомлення обмеженості природних ресурсів, відмови від домінування людини над природою і встановлення динамічної рівноваги між природною і людською системою; екологічної кризи, як суспільної кризи; глобального характеру екологічної кризи; необхідності вирішення екологічної кризи; до необхідності розробки глобальної стратегії розвитку як передумови існування життя.

3. Основними критеріями вивчення еколого-правової свідомості юристів є: екологічний світогляд, моральність, духовність, еколого-правове мислення, знання, етика еколого-правової діяльності, екологічна

позиція, еколого-релевантна поведінка, еколого-правова культура (пізнавальна, естетична, практична, природоохоронна, прагматична, споживча).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вершок І.Л. Про екологічний правосвідомості. Держава і право. 2003. № 3. С. 42–50.
2. Гирусов Э.В. Природные основы экологической культуры // Экология, культура, образование. М., 1989. С. 11–19.
3. Данилов-Данільян В. Траєкторія екологічної думки на шляху до сучасного розуміння біосфери. Наука і життя. 2010. № 3. С. 2–11.
4. Деларю В.В. Социальная экология и массовое сознание. Волгоград: ВолгГАСА, 2000. 204 с.
5. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-дону: Феникс, 1996. 480 с.
6. Кисельов М.М. Світогляд і екологія. Київ, 1990. С. 60.
7. Кочергин А.Н. и др. Экологическое знание и сознание. Особенности формирования. Новосибирск, 1987. 218 с.
8. Лаптев И.Д. Экологические проблемы современности. М.: Мысль, 1982. 277 с.
9. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. Москва, 1975. 304 с.
10. Мамедов Н.М. Проблемы экологии: некоторые актуальные. М., 1989. 48 с.
11. Медведев В.И. Экологическое сознание. М.: Логос, 2001. 384 с.
12. Панов В.И. Введение в экологическую психологию: учебное пособие. М.: НДИ Школьных технологий, 2006. 184 с.
13. Платонов Г.В. Оптимизация отношения общества к природе и некоторые вопросы формирования экологического сознания. Вест. Моск. ун-та. Сер. 7 «Философия». 1986. 200 с.
14. Плотникова О.О. Эколого-правові норми в соціальних системах. Право України. 1999. № 1. С. 70–72.
15. Рашупкина Л.В. Экологическое правосознание в системе экологического правопорядка // Вопросы современной юриспруденции: сб. ст. по материалам XXXIV междунар. науч.-практ. конф. № 2(34). Новосибирск: Изд. «СибАК», 2014. С. 91–98.
16. Скребець В.О. Екологічна психологія. К.: Видавничий дім «Слово», 2014. 456 с.
17. Шеяфетдинова Н.А. Правосознание в механизме обеспечения экологической безопасности: автореф. дис. на соиск. ученой степени к. ю. н.: спец. 12.00.01; Акад. упр. МВД России. М., 2003. 22 с.